

Ngaahi Fokotu'u ke fakafepaki'i 'a e faka'ai'ai e taaufehi'a mo e filifilimānako

MINISTRY OF
JUSTICE
Tabū o te Ture

Kanotohi

Ko e talateu mei he potungāue Ministry of Justice	3
Fakanounou'i 'o e Fokotu'u	5
Fokotu'u ke fakafepaki'i 'a e faka'ai'ai 'o e nofo taaufehi'a'aki	5
Fakalelei'i e malu'i mei ha fa'ahinga filifilimānako kehe	6
Founga ke 'omai'aki ho'o fakakaukau	8
'Oku fiema'u 'e he Pule'angá ha'o lau.....	8
'E kamata ke tali ha'o lau ke fakahoko mai, mei he 'aho x Sune ki x 'Aokosi 2021	8
'E lava ke fakafou mai 'a ho'o lau 'i he uepisaiti 'a e potungue (Ministry's Citizen Space) ..	8
'E toe lava pe foki ke 'omai 'a ho'o lau 'i ha 'imeili pe ko e li mai ha'o tohi he meili.....	8
Ko e fakapulipuli mo malu'i 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo koe.....	9
Ngaahi fehu'i mo e tānaki atu ki he ngaahi fakamatala	9
Hoha'a ke hao mo malu'i.....	10
Ko e ngaahi me'a 'e lava ke ke fai kapau 'oku hoko atu ha ngaahi lea pe tō'onga taaufehi'a kiate koe?.....	10
Ko e Puipuitu'a mo hono fakamahino	11
Ko e ha 'oku fai ai 'e he Pule'angá 'a e ngāue ni?	11
Ko ho'o totonu ke ke lava 'o lea mo fai ha'o fakamatala 'oku 'i ai 'a e 'uhinga 'o hono fakangatangata	12
'Oku 'i he lao The Human Rights Act 1993 ha kupu 'e 2 ke fakatapui 'aki 'a e faka'ai'ai pe fakatupu ha fakafili pe fevākovi'aki	14
Kuo fakamahino mai 'a e ngaahi faingata'a'ia 'i he lao 'o e lolotonga ní.....	16
'Oku fiema'u 'e he Pule'angá ke nau 'ilo 'a e loto mo e faka'amu 'a e kakaí 'i he tefito'i kaveinga 'e 6	18
Ko e ha 'a e taumu'a 'o e ngaahi Fokotu'ú ni?	18
Ko e ha e ngaahi me'a kuo 'osi fakahoko fekau'aki mo hono tukuatu eni ki he kakai?.....	18
Ko hono fakakaukau'i 'i he malumalu 'o e Treaty of Waitangi.....	19
Ko e hoko atu	19
'Oku 'oatu heni ha ngaahi fehu'i fekau'aki mo e ngaahi fokotu'u ke 'omi ha tali ki ai	20

'Oku 'i ai 'a e fakamatala 'oku tanaki mai ki heni (appendix) pea 'oku ne fakaikiiki atu 'a e ngaahi liliu ki he lao16.....20

Ko e ngaahi Fokotu'u fekau'aki mo hono faka'ai'ai e fetaaufehi'a'aki.....21

Fakatokolahi 'o e kakai pe kulupu 'oku malu'i kinautolu 'e he kupu'i lao fetaaufehi'a'aki ...21

Ko hono fakamahino 'a e tō'onga 'oku fakatapui 'e he lao pea mo e fakalahi 'o e iku'anga kapau 'e fai ha maumaulao23

Fakalahi 'o e malu'i mei he ngaahi tō'onga kehekehe 'o e filifilimānako.....27

Ko e ngaahi ngāue fekau'aki mo e fatongiá ni ka 'oku 'ikai fakakau ia 'i he feinga femahino'aki ko'eni30

Ko e talateu mei he potungāue Ministry of Justice

Tena koutou, malo e lelei

'Oku kaukaua 'a 'etau nofo koe'uhi ko e kakai kehekehe kuo nau tali ke hoko 'a Aotearoa New Zealand ko honau nofo'anga.

'Oku fakatapai 'e he lao Human Rights Act 1993 ha lea 'oku ne faka'ai'ai ha vākovi fakamatakali (racial disharmony) pea fakatapai ha fakafilifilimānako ki ha taha koe'uhi ko ha fa'ahinga tukunga 'o ia mo hono tupu'anga. Hili 'a hono vakai'i fakalelei (review) 'e he potungāue Ministry of Justice pea mo e fokotu'u mei he Royal Commission of Inquiry na'a nau faka'eke'eke fekau'aki mo hono 'ohofi 'e he tokotaha fakaaoao 'e fai'anga lotu Mosilema 'i Christchurch he 'aho 15 Ma'asi 2019, na'e fokotu'u leva 'e he Pule'angá ha ngaahi liliu ke fakafefeka mo fakamahino 'a e ngaahi malu'i. 'Oku to e fokotu'u 'e he Pule'angá ha liliu fakalao 'e 2 ki he ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e tō'onga filifilimānako. 'Oku 'oatu heni ha faingamālie ke 'omai ha'o lau ki he ngaahi Fokotu'ú ni pea mo ha'o fokotu'utu'u ke fakalelei'i 'aki.

'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi Fokotu'ú ni ki ha fa'ahinga fakafehokotaki (communications) 'oku makatu'unga ai ha fakamafola atu mo fakaloloto 'a e 'ikai makātaki'i 'a e loto pe tui kehe meia te kita (intolerant), hehema e loto ke fehi'a ki ha taha pe ki ha me'a (prejudice) pe ko e taaufehi'a ki ha ni'ihī 'i he kakai 'o e fonua. 'Oku tatau 'a e kakai kotoa pe, pea ko e kakai 'o e fonua 'oku 'i ai 'a e makehekehe'anga 'o honau tupu'anga. Ko hono faka'ai'ai ke fehi'anekina'i ha ni'ihī 'o makatu'unga 'i ha me'a 'oku 'iloa fakakatoa 'aki kinautolu 'o hangē ko e fonua 'o honau tupu'anga, tui fakalotu, tō'onga 'o honau fa'u mo 'enau ngaahi fiema'u hoa (sexuality), ko hono veuki ia 'a e 'etau tefito'i tui ki he uouongataha neongo 'a e ngaahi makehekehe. Ko e faka'ai'ai pehē 'oku makātaki'i-ngata'a pea 'oku 'e 'ikai ke fai ha me'a pehē 'i he 'etau nofo.

'Oku taukapo'i 'e he Pule'angá ni mo nau 'ilo 'a e mahu'inga 'o e tau'atāina ke lea pe fakahoko fakakaukau (freedom of expression). Pea 'oku tauhi fakatoputapu ia 'i he lao New Zealand Bill of Rights Act 1990, 'o tu'u fakataha mo e faka'ata'atā mei he tō'onga filifilimānako (discrimination). Ko e taumu'a 'o e ngaahi Fokotu'ú ni ke falelei'i 'a hono malu'i 'o e ngaahi totonu, kau ai 'a e totonu 'a kinautolu 'oku fakahangatonu ki ai 'a e ngaahi lea taaufehi'a (hate speech) ke lava ke nau lea tau'atāina mo kinautolu. 'Oku 'i ha lao Bill of Rights Act 'a e ngofua ki hono fakangatanga 'o e ngaahi totonu (rights) ke fehōhoamālie'aki mo e ngaahi totonu mo e fiema'u 'a ha ni'ihī kehe.

'Oku fiema'u 'a e ngaahi Fokotu'u ko'eni ke fakahoko 'a e tu'utu'uni ki he faka'ai'ai (incitement provisions) ki he ni'ihī ko ia 'oku fa'a fakataumu'a ki ai 'a e ngaahi lea taaufehi'a 'o hangē ko e kakai tui fakalotu mo kinautolu 'oku kehe 'a honau fa'unga mei he fa'unga 'o ha'a faine mo tangata pea 'oku 'iloa kinautolu ko e komiuniti umata (rainbow communities) 'Oku 'ikai ke hoko e ngaahi Fokotu'ú ni ke tukutukuhifo ai 'a e tu'unga ma'olunga 'oku fakamaau'i'aki pe 'oku ta'efakalao ha fa'ahinga lea pe ko hono ta'ofi ha tipeiti'i 'o ha ngaahi kaveinga mahu'inga.

'Oku faka'amu 'a e Pule'angá ke faka'ai'ai ke toe uouongataha ange 'a e kakai 'o Aotearoa koe'uhi ke hoko ko ha fonua 'oku kau ki ai 'a e tokotaha kotoa pe. Ko e kongā matu'aki mahu'inga ki he me'á ni 'a hono fakafepaki'i 'a e tō'onga mo e lea 'oku ne fakamamahi'i 'a hotau

kakaí. 'Oku fakaivia 'a Aotearoa koe'uhi ko e uoungataha neongo 'a e lahi 'o e makehekehe. Ko e ngaahi komiuniti 'oku nau fekoekoe'i mo ha ni'ihi kehe 'o faka'ai'ai 'a e uoungataha 'e tupu mei ai 'a e hono fakaivia 'a e anga 'o 'etau nofo. Ko kinautolu 'oku nau ongo'i 'a e taaufehi'a ange, te nau ongo'i tailiili mo tuenoa 'i he feitu'u 'oku totonu ke nau nofo lata mo nonga ai. 'E lava foki ke iku 'o lahi ange ai 'a e filifilimānako mo e maumau 'a e nofo. 'Oku ou fakatauange ke vahevahe mai 'a ho'o fakakaukau ki he ngaahi Fokotu'u ni.

Ngā mihi

Hon Kris Fafoi
Minister of Justice

Fakanounou'i 'o e Fokotu'u

'Oku 'osi loto mo tali 'e he Pule'angá 'a e ngaahi tefito'i kaveinga (agreed in-principle)'o e ngaahi Fokotu'u 'oku 'oatu 'i lalo. Ko e 'in-principle agreement' pe ko e 'osi-felotoi-kae-kei-tatali 'oku 'uhinga ia 'oku 'i ai 'a e felotoi 'i he tefito'i kaveinga 'o e Fokotu'ú ka 'oku te'eki ai ke fai ha felotoi ki hono fakaikiiki 'o e ngaahi liliu. 'Oku pehē 'e he Pule'angá ko e ngaahi liliu lelei eni ka 'oku ne fiema'u ke fakaongo pe ko e ha 'a e lau 'a e kakai kimu'a pea toki fai ha tu'utu'uni aofangatuku mo hono fokotu'u ke fa'o ha lao ke liliu'aki 'a e lao. 'E lava ke liliu 'a e fokotu'u 'o makatu'unga 'i he ngaahi fakakaukau 'e ma'u mai.

'Oku 'oatu 'i he peesi 17 'o e fakamatala ni 'a hono fakaikiiki 'o e ngaahi Fokotu'ú ni pea mo e 'uhinga 'oku fokotu'u atu ai.

Ko e ngaahi Fokotu'ú ni ko e konga si'i pe ia 'o e tali 'a e Pule'angá ki he ngaahi fokotu'utu'u mei he Komisoni Fakatu'i ke Fake'eke'eke 'a e terrorist attack at Christchurch etc. xxxxx Ko ni'ihi 'o e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá ke toe mahino ange mo fakahoko ha ngāue fekau'aki mo e lao ki he taaufehi'a mo e lea fakatupu taaufehi'a 'oku 'oatu ia 'i he peesi 25. 'Oku tānaki atu mo ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo eni pea mo e ngaahi ngāue kehe ko ha tali ki he ngaahi fokotu'utu'u mei he Royal Commission 'i heni: <https://dpmc.govt.nz/our-programmes/national-security/royal-commission-inquiry-terrorist-attack-christchurch-masjidain>

Fokotu'u ke fakafepaki'i 'a e faka'ai'ai 'o e nofo taaufehi'a'aki

Fakatokolahi 'o e kakai pe kulupu 'oku malu'i kinautolu 'e he kupu'i lao fekau'aki mo e faka'ai'ai (incitement)

- **Fokotu'u 'Uluaki:** Liliu 'a hono fakalea 'o e ngaahi kupu fekau'aki mo e faka'ai'ai 'i he lao Human Rights Act 1993 koe'uhi ke fakakau mai mo ha ngaahi kulupu kehe 'oku fakataumu'a ki ai 'a e ngaahi lea taaufehi'a.
 - 'I he lolotonga ni, 'oku malu'i 'a e falukunga kakai pe kulupu 'e he Lao 'o kapau 'oku faka'ai'ai he fehi'anekina'i kinautolu koe'uhi ko honau lanu (colour), matakali (race) pe tupu'anga pe fonua tupu'anga (ethnic or national origins)
 - 'I he Fokotu'u ko 'eni, 'e tokolahi ange 'a e ngaahi kulupu 'e malu'i 'e he lao kapau 'e fai ha faka'ai'ai ke fehi'anekina'i kinautolu koe'uhi ko ha'a nau fa'ahinga tō'onga pe tūkunga mo'ui. 'E ala fakakau ki ai ha ni'ihi pe ko hono kotoa 'o e ngaahi 'uhinga ko ia 'i he lao Human Rights Act. Ko e ngaahi 'uhingá ni 'oku fakahokohoko atu ia 'i he kupu 21 'o e Lao, pea 'oku fakakau atu 'i e Tānaki Fika 1 (Appendix One)

Ko hono fakamahino 'a e tō'onga 'oku fakatapai 'e he lao pea mo e fakalahi 'o e iku'anga kapau 'e fai ha maumaulao

- **Fokotu'u Ua:** Fakafetongi 'a e kupu fekau'aki mo hono maumau'i 'o e lao Human Rights Act 1993, 'aki ha kupu'i lao ki he maumau'i 'o e lao 'i he Crimes Act 1961 ke mahino lelei ange mo lava ke fakahoko lelei.
 - 'E liliu 'a e lao koe'uhi ko ia 'oku ne faka'ai'ai, fakalanga, taukave pe fakatonuhia'i 'a e taaufehi'a ki ha fa'ahinga kulupu 'o makatu'unga 'i ha'a nau tūkunga pe tō'onga/'ulungaanga 'o hangē ko ia 'i he Fokotu'u 'Uluaki, te nau maumau'i 'a e lao kapau te nau fai ia 'i he founa fakamanamana, lea ta'etaau pe leakovi 'o kau ai 'a e faka'ai'ai ke fai ha vākovi.
 - 'E maumau'i 'e he tokotahá ni 'a e lao 'o tatau ai pe pe ko e ha 'a e founa na'a ne fai'aki ha fakamanamana, lea ta'etaau pe leakovi. 'E tatau ai pe, pe ko e lea na'e fai ki ha tokotaha kehe pe ko ha tohi ('i ha ta fakatātā pe fakamatala) pe 'i he ngaluope ('o hangē ko e mitia sosiale, 'i ha 'imeili pe 'i ha fetu'utaki tisitale (digital).
- **Fokotu'u Tolu:** Fakalahi 'a e tautea ki he maumau'i 'o e lao ke tuha mo hono mamafa totonu. 'E hiki hake eni mei he fakahū pilīsone 'o a'u ki he māhina 'e 3 pe mo'ua pa'anga 'o a'u ki he \$7000 ki he fakahū 'o a'u ki he ta'u 3 pe mo'ua pa'anga 'o a'u ki he \$50,000.
- **Fokotu'u Fa:** Liliu 'a hono fakalea 'o e kupu faka-sivile ki he faka'ai'ai ke tuha mo e liliu 'oku fai ki he kupu maumau'i 'o e lao.

Fakalelei'i e malu'i mei ha fa'ahinga filifilimānako kehe

- **Fokotu'u Nima:** Liliu 'a e kupu faka-sivile koe'uhi ke ta'ofi fakalao 'a e "faka'ai'ai ke fakahoko ha filifilimānako".
 - 'E liliu 'a e lao koe'uhi ke fakatapai ha taha 'oku ne faka'ai'ai pe fakatupu ha ni'ihi ke nau fai filifilimānako 'o makatu'unga 'i he tō'onga pe ko e tukunga 'o ha kulupu pe potanga kakai 'oku malu'i kinautolu 'e he lao. 'E maumau lao ha taha 'oku ne teke ha ni'ihi kehe ke nau fakahoko ki ha kulupu 'oku 'osi malu'i 'e he lao, ha founa ngāue pe ouau 'oku kehe mo kovi ange 'i hono fakahoa mo ha ni'ihi kehe, 'E lava leva ke lāunga ha taha ki he Human Rights Commission.

- **Fokotu'u Ono:** Tānaki atu ki he ngaahi makatu'unga 'o ha filifilimānako 'i he lao Human Rights Act, ke fakamahino ai 'oku malu'i mei he filifilimānako 'a e fa'ahinga ko honau fa'unga tangata/feFINE fakafo'ituitui 'oku kehekehe pea 'iloa ko e trans, gender diverse mo e intersex.
 - 'I he lolotongá ni 'oku tapui 'i he lao ke fai ha tō'onga filifilimānako 'o makatu'unga 'i he fa'unga fakaenatula (sex) 'o ha taha. 'Oku pehē 'e he Pule'angá 'oku lava 'e he lao ki he filifilimānako 'o makatu'unga 'i he fa'unga tangata pe feFINE (gender identity), pe ko 'e ne fili 'a e fa'unga 'oku loto ki ai (gender expression), pe ko e fa'ahinga tō'onga kehekehe 'o hono fa'unga (sex characteristics) pe ko hono tuifio 'o e ngaahi fa'unga kehekehe (intersex), ka 'oku totonu ke toe mahino ange 'a e lao. 'E liliu 'a e lao ke fakapapau'i totonu 'oku fakakau mai ki ai 'a e fa'unga tangata pe feFINE pe ko e ngaahi fa'unga kehe ange mei ai (gender and sex).

Founga ke 'omai'aki ho'o fakakaukau

'Oku fiema'u 'e he Pule'angá ha'o lau

'Oku fiema'u 'e he Pule'angá ha lau pe fakakaukau mei ha potanga kakai lahi mo e kakai taautaha fekau'aki mo e ngaahi Fokotu'u 'oku 'oatu heni Ko e ngaahi fakakaukau 'e ma'u mai ke fakalelei'i 'aki 'a e lao, 'e tokoni ia ki ha tu'utu'uni aofangatuku 'a e Pule'angá.

Ko e fokotu'utu'u fakakaukau ni 'oku fakangatangata pe ia ki he ngaahi kupu fekau'aki mo e faka'ai'ai (incitement) 'o e lao Human Rights Act. 'Oku 'oatu 'i he peesi 25 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo ngāue kehe 'oku fai 'e he Pule'angá fekau'aki mo e me'a ni.

'E kamata ke tali ha'o lau ke fakahoko mai, mei he 'aho x Sune ki x 'Aokosi 2021

'E kamata tali 'a e ngaahi fokotu'utu'u ke 'omai, mei he 'aho [x Sune 2021 ki y 'Aokosi 2021].

Kapau 'e loto 'a e Pule'anga ke hoko atu 'o liliu 'a e lao, 'e 'i ai 'a e faingamālie ke 'omai ha'o lau pe fakakaukau ki ha monomono ki he lao 'oku fa'u lolotonga 'a hono alea'i 'e he kōmiti fakafalealea (select committee).

'E lava ke fakafou mai 'a ho'o lau 'i he uepisaiti 'a e potungue (Ministry's Citizen Space)

Te ke ma'u 'a e Citizen Space 'i he uepisaiti. 'Oku 'i he uepisaiti 'a e ngaahi founga faingofua ke 'omai'aki 'a ho'o fakakaukau ki he ngaahi Fokotu'u

'E toe lava pe foki ke 'omai 'a ho'o lau 'i ha 'imeili pe ko e li mai ha'o tohi he meili

'E lava ke 'omai ho'o lau pe fakakaukau 'i he 'imeili humanrights@justice.govt.nz.

'E lava ke meili'i mai ho'o lau pe fakakaukau ki he Human Rights, Ministry of Justice, SX10088, Wellington.

Ko e fakapulipuli mo malu'i 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo koe

Fakatokanga'i ange ko ho'o fakakaukau 'e 'omai, 'oku lava ke fai tu'utu'uni ki ai 'a e lae Official Information Act 1982, 'i ha kole ki he potungāue Ministry of Justice ke lava 'o tukuange atu ki tu'a. 'E lava ke kei tauhi malu 'o 'oua 'e tukuatu ki tu'a 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo koe 'o kau ai 'a ho hingoa pea mo ho tu'asila. Kapau 'oku 'ikai te ke loto ke tukuatu ki tu'a ha ngaahi fakamatala na'a ke 'omai, kātaki 'o fakamahino mai ia mo ha'o 'uhinga. 'O hangē ko eni: 'e lava ke ke fakahā ke tauhi malu 'o 'oua 'e tukuatu ha ngaahi konga 'o ho'o fakamatala koe'uhi he 'oku tautonu ia kiate koe pea 'oku 'ikai te ke loto ke tukuatu ki tu'a. 'E fakakau 'a ho loto 'i hono fakakaukau'i 'e he potungāue Ministry of Justice ha tali ki ha ngaahi kole pehē.

'Oku pule'i 'e he Privacy Act 2020 'a e hono tanaki, tauhi, faka'aonga'i pea mo hono tukuatu ki tu'a 'o e ngaahi fakamatala fekau'aki tonu ko ko e pea mo ho'o fakamatala na'e 'omai. 'Oku 'i ai 'a ho'o totonu ke ke ma'u mo fakatonutonu 'a e ngaahi fakamatala pehē ni 'oku nau tauhi.

'E matu'aki tokanga 'aupito 'a e potungāue ke tukuatu ki tu'a ha fakanounou'i 'o e ngaahi fakakaukau 'e fakahoko mai. Ko e fakanounou'i ko ia 'e 'ikai 'asi ai ha fa'ahinga fakamatala 'e lava ai ke 'ilo'i taautaha ha ni'ihi.

Ngaahi fehu'i mo e tānaki atu ki he ngaahi fakamatala

Kapau 'oku 'i ai ha'o ngaahi fehu'i pe 'oku ke feima'u ke tānaki atu ha fakamatala fekau'aki mo hono vakai'i fakalelei (review) 'o e lae pea mo e founa ke 'omai'aki 'a ho'o fakakaukau, kātaki 'o a'utonu ki he 'emau uepisaiti [...], pe ko ho'o fetu'utaki mai 'i he 'imeili: humanrights@justice.govt.nz.

Ko e loto 'o e Pule'angá ke fakafaingofua'i 'aupito 'a hono 'omai 'a ho'o fakakaukau, ka 'oku 'osi mahino 'e kei 'i ai pe 'a e ngaahi faingata'a'ia ki hono vahevahe mai. Kapau 'oku 'ikai lava ke ke 'omai 'a ho'o fakakaukau 'i he Citizen Space, 'imeili pe ko hono meili'i mai ha'o tohi, kātaki 'o fetu'utaki mai 'i he ngaahi founa 'oku 'oatu 'i 'olunga pea te tau fengaue'aki fakataha ke tokoni'i ke lava.

Hoha'a ke hao mo malu'i

Ko e tohi fakamatalá ni 'oku ne fiema'u 'a ho'o vakai pe fakakaukau ki he ngaahi liliu 'o e lao fekau'aki mo hono faka'ai'ai 'o e fetaaufehi'a'aki Neongo te mau tali lelei 'a e ngaahi tō'onga mo e taukei fakafo'ituitui, 'oku mau fale'i atu ke 'oua na'a fakahoko mai ha ngaahi fakamatala 'oku tautonu ia ki ha koe pea 'oku tonu ke 'oua 'e 'ilo ki ai ha taha, pea 'oua na'a ke fakahingoa ha ni'ihi taautaha 'o 'ilo'i ai kinautolu.

Ko e ngaahi me'a 'e lava ke ke fai kapau 'oku hoko atu ha ngaahi lea pe tō'onga taaufehi'a kiate koe?

'Oku matu'aki mahu'inga kiate kinautolu ke malu'i koe Kapau 'e hoko 'a e ngaahi fakamatala 'oku 'oatu heni ke tupu ai ha'o faingata'a'ia fakasino pe faka'atamai, 'oku mahu'inga ke ke 'ilo 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni.

- Kapau 'oku ke ongo'i 'e hoko ha fakatu'utāmaki pe faingata'a kiate koe, fetu'utaki leva ki he kau Polisi Kapau ko ha fakatu'utāmaki fakatu'upakē (emergency), telefoni 111.
Kapau 'oku 'ikai ko hoko ha fakatu'utāmaki kiate koe he lolotonga ni, telefoni ki he 105.
- Kapau 'oku ke fie'ilo ki he founga 'e lava ai ke tokoni atu 'a e Human Rights Commission, vakai ki he <https://www.hrc.co.nz/enquiries-and-complaints/how-make-complaint/>
 - o Kapau ko ha fiema'u fakamatala fekau'aki mo hano fakatanga'i ko e koe'uhi ko e matakali pe ko ho fonua tupu'anga (racial harassment),
<https://www.hrc.co.nz/enquiries-and-complaints/faqs/racially-offensive-comments/>
- Kapau ko ha lea ta'etaau 'i he ngaluope <https://www.netsafe.org.nz/>
- Kapau 'oku ke fie talanoa mo ha taha ke tokoni atu koe'uhi ko ha'o fa'ahinga ongo, 'e lava ke ke telefoni pe tatohi (text) ki he 1737.

Ko e Puipuitu'a mo hono fakamahino

Ko e ha 'oku fai ai 'e he Pule'angá 'a e ngāue ni?

Ko e ha 'a e lea 'oku ui ko e 'hate speech'?

Ko e 'hate speech' ko e 'oku ne falute 'a e ngaahi me'a lahi kehekehe ka 'oku 'ikai ke faka'aonga'i ia 'i he lao 'a Aotearoa New Zealand. 'Oku faka'uHINGA ia ko ha lea 'oku ne 'ohofia ha tokotaha pe ko ha potanga kakai 'o makatu'unga 'i ha tukunga pe tō'onga 'o 'enau mo'ui 'e 1 'o hangē ko honau tupu'anga, tui fakalotu pea mo honau fa'unga fakafo'ituitui mo honau 'ulungaanga mo e tō'onga, ongo mo honau manako (sexuality).

Ko e ngaahi Fokotu'u 'oku 'oatu heni 'oku fekau'aki pe ia mo e lea ke faka'ai'ai ha taaufehi'a ki he potanga kakai pe kulupu.

Ko e ngaahi Fokotu'u pea mo e tu'utu'uni 'i he lao Human Rights Act he lolotongá ni 'o fekau'aki mo e 'incites hatred' pe ko hono faka'ai'ai ke fehi'aneikina'i kinautolu. Ko ha lea 'oku faka'ai'ai ke fehi'aneikina'i ha taha, ko ha lea ta'etaau pe fakamanamana 'oku ne fakatupu hake ha taaufehi'a ki ha potanga kakai ('o 'ikai ke fakataumu'a pe ia ki ha tokotaha fakafo'ituitui) 'o makatu'unga 'i ha tō'onga pe ko ha 'ulungaanga 'oku nau ma'u fakalukufua.

'Oku fakatupu 'e he lea 'oku ne faka'ai'ai 'a e taaufehi'a ha maumau mo ha mamahi lahi 'aupito.

'Oku pehē 'e he Pule'angá ko e lea faka'ai'ai taaufehi'a te ne fakamo'ulaloa'i 'a e vātatau (equality), fefaikehekehe'aki (diversity), faka'apa'apa pea mo potupotumālie (fairness). 'Oku hanga 'e he faka'ai'ai taaufehi'a 'o fakatupu ha maumau mo e mamahi lahi, pea taukovi ki he komiuniti 'oku fakataumu'a ki ai pea 'e ala iku ki he vākovi pe fekainaki. Ko e faka'ai'asi 'o e taaufehi'a 'oku ne maumau'i 'a 'etau nofo 'aki 'a hono fakatupu ha fakaloto-kovi mo fakafaingata'a'ia'i 'a e uouongataha, fakamafola 'a e ta'efefalala'aki mo e fakamavahevahe'i 'a hotau ngaahi komiuniti kotoa.

Ko e ngaahi talite fakavaha'a pule'anga fekau'aki mo e totonu 'a e tangata 'oku fiema'u ha lao ke fakafepaki'i 'a e lea fala'ai'ai 'a e fehi'aneikina'i.

'Oku fakatapui 'a e lea faka'ai'ai taaufehi'a 'i he ngaahi talite fakavaha'apule'anga ki he totonu 'a e tangata, 'Oku kau 'a Aotearoa 'i he felotoi fakavaha'apule'anga ko e Internatgional Convention

on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (CERD) pea 'oku fiema'u 'a e ngaahi fonua ko ia ke nau fa'u ha lao ke fakafepaki'i 'aki 'a e lea fakatupu taaufehi'a ki ha matakali, pea kuo 'osi fai eni 'e Aotearoa.

'Oku toe fiema'u 'e he kovinanite ko e International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) ke 'i ai ha lao ke ta'ofi 'aki ha taaufehi'a fakafonua, fakamatakali pe faka'ai'ai ha ni'ihī ke nau fai ha tō'onga filifilimānako, fevākovi'aki pe fekainaki.

'Oku fiema'u 'e he Pule'angá ke fakalelei'i 'a e ngaahi malu'i mei he faka'ai'ai 'o e taaufehi'a

Ko hono malu'i 'o e kakai mei ha faka'ai'ai 'o e taaufehi'a 'e tokoni ia ke toe malu 'a e nofo 'a e komiuniti pea mo fakamahino 'a e kaveinga ko e faka'ai'ai 'o e taaufehi'a ko e 'ulungaanga 'oku fakatupu mamahi pea 'oku totonu ke 'i ai hano tautea. Kuo 'osi fakatapui ia 'i he lao sivile mo e lao ki he fai hia, ka 'oku tonu ke fakalelei'i 'a e lao.

'Oku 'oatu 'a e fakaikiiki ki he ngaahi Fokotu'u 'oku tokanga ki ai 'a e Pule'angá 'i he peesi 17.

'Oku faka'amu 'a e Pule'angá ke 'omai 'a ho'o fakakaukau ki he ngaahi fokutu'ú ni.

Ko e fakamatalá ni 'oku fakataumu'a ia ke sivilivivi'i 'aki 'a e ngaahi Fokotu'u ko ia. 'Oku 'oatu ai 'a e ngaahi fakamatala ki he Fokotu'u mo fiema'u ke 'omai ha'o fakakaukau mo ha'o lau ki hano fakalelei'i.

'Oku 'ilo 'e he Pule'angá 'oku 'i ai 'a e tokanga lahi 'a e kakai ki he ngāué ni pea 'oku mahu'inga ke 'omai 'a ho'o lau pe fakakaukau.

Ko ho'o totonu ke ke lava 'o lea mo fai ha'o fakamatala 'oku 'i ai 'a e 'uhinga 'o hono fakangatangata

Ko e kupu 14 'o e New Zealand Bill of Rights Act 1990 'oku ne malu'i 'a e tau'atāina ke ke lea. 'Oku kau ai 'a e tau'atāina ke kumi, ma'u mo fakahoko ha fakamatala pe ko ha fa'ahinga fakakaukau 'i ha fa'ahinga founa pe. Ko e totonu ki he tau'atāina lea 'oku fakamahino pau ia 'i he Universal Declaration of Human Rights 'i he 1948 pea mo e ICCPR.

'Oku hangē pe ko e ngaahi totonu mo e tau'atāina 'oku 'i he lao Bill of Rights Act, ko e tau'atāina ki he lea 'oku lava ke fakangatangata ia 'aki ha founa 'e lava pe ke tali 'e ha sosaiti 'oku tau'atāina mo fakatemokalate. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi lao 'i Aotearoa 'oku ne fakangatangata 'a e tau'atāina ki he lea pea 'oku tonu pe ia. Ko e ngaahi laó ni 'oku fa'u ke potupotumālie 'a e tau'atāina ki he lea pea mo e ngaahi totonu mo ha fiema'u (interests) kehe ange. 'O hangē ko 'eni; 'oku fakafa'ahinga 'a e ngaahi faiva (films) ke fakangatangata 'a e tau'atāina lea 'a kinautolu 'oku nau fa'u mo e kau mamata koe'uhi ke malu'i 'a e totonu 'o e fānau mo e ni'ihī 'o e

kakai mei ha ngaahi me'a fakatu'utāmaki te nau sio ai pe 'oku ne maumau'i 'a e tō'onga 'oku tuha mo tali 'e he sosaieti.

'Oku 'i he lao The Human Rights Act 1993 ha kupu 'e 2 ke fakatapai 'aki 'a e faka'ai'ai pe fakatupu ha fakafili pe fevākovi'aki

Ko e ngaahi fiema'u fekau'aki mo e feka'ai'ai 'oku 'i ai 'a e kupu lao sivile mo e kupu'i he lao ki he mamaulao.

Ko e tafa'aki fakasivile 'oku kau ai ha fakatonutonu he va fakafo'ituitui, faka-kautaha pea 'i he ni'ihi, ko e pule'anga fakakolo pea mo e Pule'angá fakakatoa. Ko e ngaahi fakatonutonu ni 'oku fa'a hoko ia ki he tohi aleapau, mo'ua pa'anga pe ko ha 'eke'i ha totonu tupu mei ha ta'etokanga (negligence). Ko e 'eke sivile 'oku ne faka'ata ke fakalele'i ha mamahi pe ko ha maumau na'e fakatupu 'e ha taha ki ha taha kehe pea ke ta'ofi ha'a ne toe hoko.

Ko e founa 'i he lao ki he maumau'i 'o e lao 'oku fakataumu'a ia ke ta'ofi ha tō'onga 'oku pehē 'e he sosaieti 'oku fakatu'utāmaki pea 'oku totonu ke tautea, fakatokanga pea mo malanga'i (denounce) 'a hono kovi. Ko e ngaahi 'eke 'i he maumau lao 'oku lahi 'a hono fakahoko ia 'e he pule'angá ke ne fakafofonga'i 'a e kakai 'i ha faka'ilo 'o ha tokotaha fakafo'ituitui.

Ko e lao sivili ki he faka'ai'ai ke hoko ha fevakovi'aki fakamatakali (racial disharmony)

Ko e kupu 'i he lao Human rights Act (kupu 61) 'oku ne pehe 'oku ta'efakalao ke faka'aonga'i, pulusi, fakamafola pe tufaki ha fakamatala tohi pe faka'aonga'i ha lea 'oku na fakatou:

1. fakamanamana, ta'etaau pe lea 'oku ne fakasi'isi'i pe tukuhifo pea
2. 'e ala hoko ko ha faka'ai'ai ha fevakovi'aki pe fakatupu taaufehi'a ki ha potanga kakai koe'uhi ko honau lanu, matakali, tupu'anga pe fonua tupu'anga.

'E lava ke fai ha lāunga ki he Human Rights Commission kapau 'oku pehē 'e ha taha kuo fai ange ki ai ha tō'onga 'oku fakatapai 'e he kupu 61 'o e lao. 'E lava ke lāunga ha taha pe ki he Human Rights Commission fekau'aki mo ha fa'ahinga lea pe, neongo 'oku 'ikai ha'a ne kākunga ki he potanga kakai na'e fakataumu'a ki ai 'a e lea.

Ko e fatongia 'o e Human Rights Commission ke feinga'i ke fakalelei'i 'a e lāungá. 'E lava 'e he Human Rights Commission 'o fai ha ngaahi fakahinohino, feinga ke vetevete 'a e faingata'a'ia pea mo fai ha fakalelei (mediation) foki. 'Oku 'ikai ke fakamalohi'i ke fai ha fakalelei. Kapau 'e 'ikai ke tali ke fai ha fakatonutonu, pe 'ikai lava ke fakalelei'i 'a e lāunga, 'e lava ke fakahoko ha kole 'e he mamahi ki he Human Rights Review Tribunal. Ko e Tribunal pe fakatonutonu'angá ni te nau lava 'o fai ha fakamaau'i 'o makatu'unga ia 'i he ngaahi fakamo'oni te nau ma'u.

Kapau 'e pehē 'e he fakatonutonu'anga ni (Tribunal) na'e maumau'i 'a e kupu 61 'o e lao, 'e lava ke nau hilifaki ha tu'utu'uni ke fakalelei'i 'o fakatatau ki he 'enau sio. 'E lava ke kau heni 'a hono fakamahino ko e faka'iloa na'a ne maumau'i e lao, fai tu'utu'uni ke ta'ofi'aki 'a e faka'iloa ke 'oua

na'a ne fai pe toe fakahoko e maumaulao tatau pea mo hilifaki ha tautea pa'anga 'o a'u ki he \$350,000.

'Oku 'oatu kotoa 'a e kupu 61 'o e lao 'i he Appendix One.

Ko e faka'ai'ai 'o ha fevākovi'aki fakamatakali pea mo e lao ki he maumaulao (criminal provision)

Ko e maumau'i 'o e lao 'i he lao Human Rights Act (kupu 131) 'oku ne pehe ko e maumau lao ke faka'ai'ai ha fevākovi'aki fakamatakali 'i hono pulusi, fakamafola pe tufaki ha fakamatala pe ngāue'aki ha lea 'oku kotoa ai 'a e ngaahi me'a ni:

1. fakamanamana, ta'etaau pe lea 'oku ne fakasi'isi'i pe tukuhifo pea
2. 'e ala ke ne fakatupu ha fevākovi'aki fakamatakali pe loto-kovi pe fakafehi'anekina'i pe faka'aluma ki ha potanga kakai 'o makatu'unga 'i he lanu, matakali, tupu'anga pe fonua tupu'anga pea
3. na'e fakataumu'a ke ne fakatupu 'a e fevākovi'aki, loto-kovi, fakafehi'anekina'i pe faka'aluma.

Ko e maumaulao ni 'e ala tautea fakahū pilīsone 'o a'u ki he māhina 'e 3 pe tautea pa'anga \$7,000. Ka faka'ilo ha taha 'i he kupu 131 'e hopo'i ia 'i he Fakamaau'anga District Court 'o vakai'i pe 'oku halaia pe 'ikai.

'Oku 'oatu kotoa 'a e kupu 131 'o e lao 'i he Appendix One.

Ko e tu'utu'uni 'a e lao ki he faka'ai'ai ko e 'uhinga lelei pe ia ki hono fakangatangata 'a e tau'atāina ki he lea

Ko e ongo tu'utu'uni ki he faka'ai'ai 'oku na fakatou vakavakaua lelei 'i hono vakai'i 'a hono lahi 'o e lea taaufehi'a pea mo e lahi 'o hono tautea. 'Oku ha mei he tautea, ko hono fakataumu'a ke fakatupu ha loto fakafili pe fakatupu ke 'i ha ni'ihi kehe (kupu 131) ko e hia mamafa ange ia 'i ha lea 'oku 'ikai ke fakataumu'a ke hoko ha me'a pehe (kupu 61).

'Oku fakataumu'a 'a e lao 'i he lolotonga ni ki hono faka'ai'ai 'o ha lea ke tui ai 'a e ni'ihi ko ha sosaieti 'oku fakatahataha'i ai ha kakai kehekehe 'e 'ikai lava ke nau nofo lelei fakataha pea ke feinga'i ke nau fetaaufehi'a'aki. 'Oku fakatapui 'e he lao 'a hono faka'ai'ai 'o e tō'onga ko ia koe'uhi he 'oku fehangahangai ia mo e totonu 'a e kakai pea mo e kaveinga fakatemokalati 'a Aotearoa New Zealand. 'Oku fepaki 'a e ngaahi fakakaukaú ni mo e taumu'a 'o e temokalati koe'uhi he 'oku ne fokotu'u mai ko kinautolu 'oku nau taha 'i ha fa'ahinga 'ulungaanga 'o hangē ko e tupu'anga, tui fakalotu pe ko e fa'ahinga fa'unga mo ha tō'onga fakafaituitui (sexuality), 'e hoko ia ke tukuhifo 'aki ia kinautolu. Pea 'e lava ai ke pehē ko e ni'ihi ko ia 'oku totonu ke 'oua 'e 'oange kia kinautolu 'a e totonu tatau, pe ke ngaahi kehe'i ange kinautolu pea ke fakamavahe'i.

Ko e lea faka'ai'ai 'o e taaufehi'a'aki, 'e lava ke ne uesia 'a e totonu fakatangata 'o e potanga kakai 'oku fakataumu'a ki ai, 'o hangē ko 'enau totonu ke vātatau, tau'atāina 'e nau lea,

tau'atāina 'e nau fefononga'aki, pea mo lava ke nau feohi (freedom of association). 'Oku fakatupu ai ha fakamamahi kia kinautolu mo nau ongo'i faingata'a'ia mo laveangofua 'o 'ikai lava ke nau kau he mo'ui 'a e fonua pe ko e sosaieti. Pea ko hono 'uhinga ia 'oku totonu ke fakangatangata ai 'a e fa'ahinga lea pehē 'i ha founa 'oku ne fakapotupotumālie 'a e lao sivile pea mo e lao ki he faihia.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi lao ni'ihi 'oku nau fakatapui 'a e fa'ahinga lea fakatupu taaufehi'a kehe.

'Oku 'i ai mo e ngaahi lao kehe 'oku ne malu'i 'a e totonu 'a ha tokotaha pe mei ha lea fakatupu taaufehi'a. 'O hangē ko e; lao Summary Offences Act 1981, ko e Harmful Digital Communications Act 2015, ko e Harrassment Act 1997 pea mo e Films, Videos, and Publications Classifications Act 1993 'oku 'i ai 'enau kau mai ki ha fa'ahinga lea fakatupu mamahi.

Ko e fokotu'utu'u fakakaukaú ni 'oku fakangatangata pe ia ki he ngaahi kupu fekau'aki mo e faka'ai'ai (incitement) 'o e lao Human Rights Act. 'Oku 'oatu 'i he peesi 25 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo ngāue kehe 'oku fai 'e he Pule'angá fekau'aki mo e me'a ni.

Kuo fakamahino mai 'a e ngaahi faingata'a'ia 'i he lao 'o e lolotonga ní

Na'e 'ohake 'a e ngaahi me'a 'i he tu'unga 'oku 'i ai 'a e lao he lolotonga ni 'i hono vakai'i 'e he potungāue Ministry of Justice pea mo e lipooti 'a e komisoni Royal Commission of Inquiry ki hono 'ohofi 'o e fai'anga lotu (masjidain) 'i Christchurch he 'aho 15 'o Ma'asi 2019.

'Oku 'ikai ke mahino lelei 'a e fakalea 'a e lao ki he faihia (criminal provision).

Na'e pehē 'e he Royal Commission na'e 'ikai ke mahino lelei 'i hono fakalea, 'a e fa'ahinga tō'onga 'oku totonu ke faka'ilo ko e maumau'i 'o e lao. Na'e pehē 'e he Royal Commission ko e fakalea 'i he lolotonga ni 'oku fu'u fihitu'u pea 'oku nau fokotu'u ke fai ha fakalea fo'ou ke mahino. Na'e pehē 'e he Royal Commission 'oku hoko 'a e faingata'a'ia tatau mo e fakalea 'i he lao sivile, ka na'e nofo taha pe 'a 'enau fokotu'u 'i he fakalea 'i he lao ki he faihia (criminal provision). Na'e fakamahino 'e he Royal Commission, ko e fakalea 'i he lao faihia kuo 'osi hono taimi, 'o kehe ia mei he fakalea 'o e lao sivile, he 'oku 'ikai ke kau mai ki ai mo e fetu'utaki 'elekitonika (electronic communications).

Ko e lea faka'ai'ai taaufehi'a 'oku ne uesia 'a e ngaahi potanga kakai kehe mei he fa'ahinga 'oku 'osi fakakau mai 'i he lao 'o e lolotonga ní

'I he vakai'i fakalelei 'e he potungāue (Ministry's review) pea mo e Royal Commission Report, na'a na fakatou pehē 'oku fu'u fāsi'i 'a e tu'utu'uni 'i he lao fekau'aki mo e ngaahi me'a 'oku totonu ke fakau mai, he na'e ngata pe ia 'i he matakali, fonua tupu'anga, tupu'anga mo e lanu. 'A ia ko e me'a pe ia 'e 4 mei he ngaahi 'uhinga 'e 13 kuo 'osi fokotu'u 'i he kupu 21 'o e lao Human Rights Act, ke "fakatapui ke makatu'unga ai ha filifilimānako".

Ko e 'uhinga 'o e 'fakatapui ke makatu'unga ai ha filifilimānako', kapau 'e fai ha tō'onga filifilimānako 'o makatu'unga 'i he ngaahi 'uhinga kuo 'osi fakamahino, pea 'e ta'efakalao ia tukukehe kapau 'oku 'i ai ha 'uhinga 'e taha toe lahi ange ke lava ai 'o fakangatangata. 'Oku 'oatu kotoa 'a e kupu 21 'o e lao 'i he Appendix One.

'Oku hoko 'a e to-i-vaha'á ni koe'uhi 'oku 'i ai 'a e ngaahi kulupu 'oku malu'i kinautolu mei he filifilimānako ka 'oku 'ikai ke fakakau kinautolu 'i he malu'i mei ha ngaahi lea 'oku ne faka'ai'ai 'a e taaufehi'á. Kaekehe, 'oku 'i ai mo e ngaahi kulupu kehe 'e lava pe ke fakataumu'a kia kinautolu ha lea faka'ai'ai taaufehi'a.

Ko e tautea 'o hono maumau'i 'o e lao faihia 'oku fu'u ma'ama'a

'I he vakai 'a e potungāue (Ministry's review) pea mo e Royal Commission, na'a ne pehē ko e tautea fakahū pilīsone mahina 3 ki he maumaulao, 'oku fu'u ma'ulalo 'o 'ikai tuha mo e mafatukituki 'o hono fai fakamaatoato 'a e faka'ai'ai taaufehi'a.

'Oku fiema'u 'e he Pule'angá ke nau 'ilo 'a e loto mo e faka'amu 'a e kakaí 'i he tefito'i kaveinga 'e 6

Ko e ha 'a e taumu'a 'o e ngaahi Fokotu'ú ni?

Ko e ngaahi Fokotu'ú ni ko e feinga ke fakalelei'i 'a e ngaahi tōnounou 'i he lao lolotonga 'o hangē ko ia 'oku 'asi atu 'i 'olunga. Ko e ngaahi liliú ni 'oku fakataumu'a ia ke mahino lelei ange 'a e malu'i mei ha fa'ahinga lea 'oku ne faka'ai'ai ha taaufehi'a. Ko e ni'ihī 'o e ngaahi liliú ni na'e makatu'unga ia 'i he fokotu'u mei he Royal Commission. Kuo 'osi-loto-kae-kei-tatali (agreed in-principle) 'a e Pule'angá ke fakahoko kotoa 'a e liliu 'oku 'oatu 'i he ngaahi Fokotu'ú. Ko e 'in-principle agreement' pe ko e 'osi-felotoi-kae-kei-tatali 'oku 'uhinga ia 'oku 'i ai 'a e felotoi 'i he tefito'i kaveinga 'o e Fokotu'ú ka 'oku te'eki ai ke fai ha felotoi ki hono fakaikiiki 'o e ngaahi liliu.

Ko e taumu'a 'o e ngaahi liliu ke fakapapau'i 'oku lava ke fakahoko 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai fekau'aki mo e malu'i mei he lea faka'ai'ai taaufehi'a. 'Oku pehē 'e he Pule'angá ko e ngaahi Fokotu'u fo'ou ni 'oku ne a'usia 'a e potupotumālie ke mahino 'a e taimi ke fakatapui ai 'a e lea taaufehi'a pea mo e taimi ke hoko ia ko ha maumaulao.

Ko e liliu 'e fai ki he lao 'e tokoni ia ke fakakakato ai 'a hotau fatongia fakavaha'apule'anga 'i he malumalu 'o e ICCPR pea malava ai 'o tali 'a e fokotu'utu'u na'e fiema'u 'e he ngaahi sino fakavaha'apule'anga 'oku nau tokanga'i 'a e totonu 'a e tangata 'o hangē ko e Human Rights Council 'i he Universal Periodic Review (UPR) 'o New Zealand 'i Sanuali 2019, pea mo e UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women 'i Siulai 2018 pea mo e UN Committee on the elimination of All Forms of Racial Discrimination 'i he 2017.

'Oku faka'amu 'a e Pule'angá ke nau ma'u mo fakakaukau'i 'a ha'o lau fekau'aki mo e ngaahi Fokotu'u kimu'a pea toki fai ha'a nau tu'utu'uni aofangatuku.

Ko e ha e ngaahi me'a kuo 'osi fakahoko fekau'aki mo hono tukuatu eni ki he kakai?

Ko e fe'iloaki mo hono tukuatu eni ki he kakai

'I he 2019 na'e fe'iloaki ai 'a e potungāue Ministry of Justice pea mo e Human Rights Commission pea mo e ngaahi kulupu na'e ngalingali 'oku fakataumu'a ki ai 'a e lea taaufehi'a ke mahino mei ai 'a e me'a 'oku nau tofanga ai pea mo 'enau fakakaukau. Na'e fa'u 'a e ngaahi Fokotu'u 'oku 'oatu heni, mei he ngaahi me'a na'e ma'u he ngaahi fakataha'anga ko'eni.

Ko e fe'iloaki mo e kakai 'i he lipooti 'a e Royal Commission of Inquiry

Na'e tufaki 'i he 'aho 8 Tisema 2020 'a e lipooti 'a e Royal Commission of Inquiry into the Terrorist Attack on Christchurch Mosques. Hili 'a hono tufaki 'o e Lipooti, na'e tataki 'e Hon Andrew Little, ko e Ministā ia na'a ne tokanga'i 'a e Royal Commission pea mo Hon Priyanca Radhakrishnan, ko e Minisitā 'o e potungāue Diversity, Inclusion and Ethnic Communities, fakataha mo e kau 'ofisa ngāue fakapule'anga kehekehe, 'o fakahoko ha 'hui' mo ha fakataha mo e komiuniti Mosilema mo e kakai fai'anga lotu kehe pea mo e komuniti kehekehe 'i Aotearoa 'i Sanuali mo Fepueli 2021.

Ko e 'hui' ni na'e fakahoko ia ke mahino ai ki he Pule'angá 'a e ngaahi tefito'i me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e komiuniti pea mo e ngaahi me'a 'oku nau fiema'u ke fai mo fakahoko, tali e ngaahi fehu'i fekau'aki mo e lipooti pea mo ha ngāue ke fakahoko, fakamahino 'a e ngaahi ngāue kuo 'osi fakalele, pea ke alea'i e ngaahi founa ke hoko atu 'a e fengāue'aki mo e Pule'angá pea mo e ngaahi va'a ngāue fakapule'anga 'i he kaha'ú. Na'e lahi 'a e ngaahi me'a kehekehe na'e 'ohake 'i he hui Ko e taha 'o e ngaahi tefito'i kaveinga na'e 'ohake ai ko e lahi 'o e lea taaufehi'a, maumaulao tupu mei he fetaaufehi'a'aki pea mo e hoko e ngaahi me'a na'e fakatupu mei ai pea ko e liliu ki he lao ko e me'angaue pe founa mahu'inga ia ke fai'aki ha liliu.

Ko hono fakakaukau'i 'i he malumalu 'o e Treaty of Waitangi

'Oku kau mai 'a e Talite 'o Waitangi ki he tu'utu'uni fekau'aki mo e faka'ai'ai pea mo e malu'i mei he filifilimānako 'a ia 'oku 'asi 'i he lao Human Rights Act pea mo e ngaahi fokotu'u 'oku 'oatu heni. Ko e kakai Maori ko e potanga kakai ia 'oku nau tofanga he nunu'a 'o e lea taaufehi'a pea 'oku malu'i kinautolu 'e he lao ki he faka'ai'ai taaufehi'a 'o makatu'unga 'i he matakali "race" pe tupu'anga "ethnic origin". Ko e ngaahi fokotu'u 'oku 'oatu heni ko e feinga ia ke toe malu'i lelei ange 'a e ngaahi kulupu tupu'anga tatau (ethnic groups) kau ai 'a e kakai Maori, mei he ngaahi lea faka'ai'ai taaufehi'a. 'Oku tautautefito eni, ke fakafefeka'i 'a e malu'i 'o e kakai Maori mei ha fa'ahinga filifilimānako pe kuo 'osi fakatapu 'o hangē ko e takatāpui.

Ko e hoko atu

Hili hano sivilisi'i lelei 'o e ngaahi fakakaukau 'e fakahoko mai, 'e vakai leva 'e he Pule'angá pe 'e fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u 'o hangē pe ko ia 'oku 'oatu heni, pe 'e liliu kinautolu 'o makatu'unga 'i he ngaahi fakakaukau kuo fakahoko mai, pe ke fai ha founa kehe ange.

'E fa'u 'o tufaki atu ha fakanounou'i 'o e ngaahi fakakaukau te mou 'omai, pea ko e fakamatala ki he tu'utu'uni aofangatuku 'a e Pule'angá fekau'aki mo e me'á ni 'e fakahā atu ia he konga kimui 'o e ta'u ni.

'Oku 'oatu heni ha ngaahi fehu'i fekau'aki mo e ngaahi fokotu'u ke 'omi ha tali ki ai

Ko e konga ko'eni 'oku fekau'aki ia mo e kotoa 'o e Fokotu'u 'e 6 pea mo e ngaahi fehu'i 'oku fakapatonu ki he fo'i Fokotu'u takitaha. Ko e fehu'i 'e 3 'e tokoni atu ke langa'i 'aki ha'o fakakaukau ki he tali te ke 'omai ki he kotoa 'o e ngaahi Fokotu'u:

- 'Oku ke vakai atu 'oku 'i ai ha ngaahi matu'utamaki'anga pe ko ha ola ta'e'amanekina mei he Fokotu'u pea, kapau 'oku pehe, ko e ha kinautolu?
- 'Oku 'i ai ha ngaahi founa 'e lava ai ke fakalelei'i 'a e ngaahi Fokotu'u?
- 'Oku 'i ai ha me'a fo'ou 'oku ha mai mei he Talite 'o Waitangi 'o kehe ange mei he ngaahi me'a kuo 'osi tukuatu 'i he fakamatala.

'Oku 'i ai 'a e fakamatala 'oku tanaki mai ki heni (appendix) pea 'oku ne fakaikiiki atu 'a e ngaahi liliu ki he lao16

'Oku fakamatala'i atu 'a e ngaahi Fokotu'u kotoa 'i lalo. Kaekehe 'oku hanga 'e he ngaahi Fokotu'u 'o 'ohake 'a e 'uuni me'a fekau'aki mo 'uhinga fakalao 'o e ngaahi fo'i lea taautaha pea mo e lava 'e he lea ko ia 'oku faka'uhinga'i 'a e fa'ahinga tō'onga. Kapau 'oku ke fie'ilo ki hono fakaikiiki 'o e ngaahi liliu 'e fai ki he lea 'oku faka'aonga'i'i he lao Human Rights Act, 'e lava ke ma'u atu eni 'i he Appendix Two 'i mui 'i he fakamatala ni.

Ko e ngaahi Fokotu'u fekau'aki mo hono faka'ai'ai e fetaaufehi'a'aki

Fakatokolahi 'o e kakai pe kulupu 'oku malu'i kinautolu 'e he kupu'i lao fetaaufehi'a'aki

1 *Fokotu'u 'Uluaki: Liliu 'a hono fakalea 'o e ngaahi kupu fekau'aki mo e faka'ai'ai (incitement) 'i he lao Human Rights Act 1993 koe'uhi ke fakakau mai mo ha ngaahi kulupu kehe 'oku fa'a fakataumu'a ki ai 'a e ngaahi lea taaufehi'a.*

Ko e ha 'a e tu'u 'a e lao 'i he lolotonga ni?

Ko e lao fekau'aki mo e faka'ai'ai 'oku 'uhinga pe ia ki ha lea 'oku fakataumu'a ki he potanga kakai koe'uhi ko honau 'lanu, matakali, pe ko e tupu'anga pe fonua tupu'anga".

Ko e ha lea 'a e faingata'a'ia tupu mei he lao 'i he lolotonga ni?

Ko e ngaahi lea fakatupu fetaaufehi'a'aki 'oku 'ikai ngata pe 'i he "lanu, matakali, pe ko e tupu'anga pe fonua tupu'anga" ka 'oku toe kau mai ki ai mo e ni'ihiki kehe 'o makatu'unga 'i he tui fakalotu, fa'unga tangata/fevane, fa'unga, tō'onga mo e fiema'u fakafo'ituitui (sexuality) pea mo kinautolu 'oku 'i ai ha'a nau ngaahi faingata'a'ia fakasino pe faka'atamai (disability). 'Oku pehē 'e he Pule'angá ko e faka'ai'ai ke fai ha taaufehi'a'aki e ngaahi 'uhingá ni 'oku hala pea 'oku totonu ke fakahoko ha tu'utu'uni ki ai 'i he lao sivile mo e lao faihia. Na'e pehē foki 'e he Royal Commission 'oku totonu ke fakakau mai ki ai 'a e tui fakalotu.

Ko e ha e me'a 'e lava 'e he Fokotu'u ko eni?

Ko e Fokotu'ú ni te ne liliu 'a e fakalea 'o e ongo tu'utu'uni ki he faka'ai'asi koe'uhi ke fakakau mai 'a e ngaahi kulupu 'oku 'osi malu'i kinautolu mei he tō'onga filifilimānako 'e he lao Human Rights Act.

'E kei kau mai pe ki ai 'a e ngaahi kulupu 'o makatu'unga 'i he "lanu, matakali, pe ko e tupu'anga pe fonua tupu'anga", ka 'e to e kau ai mo hono faka'ai'ai ke fehi'ane'ane'ane 'i pe fai ha fakafili ki he ngaahi kulupu 'oku malu'i kinautolu 'e he lao Human Rights Act mei he tō'onga filifilimānako.

Ko e potanga kakai 'oku fakataumu'a ki ai ha lea taaufehi'a koe'uhi ko e ngaahi 'uhinga kehe 'o kau ai 'a honau fa'unga-tangata-pe-fefine, fa'unga-fakataautaha (gender), tui fakalotu, mo'ui faingata'a'ia fakasino pe faka'atamai (disability) pea mo e fa'unga-kumi-hoa (sexual orientation) 'Oku pehē 'e he Pule'angá ko e ngaahi kulupu kehe 'oku nau ongo'i 'a hono fakataumu'a ange kiate kinautolu 'a e lea taaufehi'a, 'oku tonu ke malu'i kinautolu 'e he lao, pea 'oku nau fie'ilo pe ko hai 'a e ngaahi kulupu 'oku tonu ke malu'i kinautolu 'i he liliu ko iá.

Ko e me'a eni 'e lava ke hoko; kapau 'e fai 'e ha taha ha lea pe hiki fakamatala 'o ne maumau'i e lao pea fakataumu'a ia ki ha kulupu 'o makatu'unga 'i ha fa'ahinga tō'onga (characteristic) 'a e kulupu ko ia, 'e lava ke lāunga'i ia ki he Human Rights Commission pe ko e kau Polisi. Pea ko e me'a ia 'a e Human Rights Commission pe ko e kau Polisi ke nau fakakaukau'i 'a e me'a ke fai.

Ko hono 'omai ha'o lau pe fakakaukau ki he Fokotu'u 'Uluaki

- 'Oku ke tui ko hono fakalahi ange 'o e tu'utu'uni 'a e lao ki he faka'ai'ai 'o hangē ko'eni, 'e lelei ange ai 'a hono malu'i 'o e ngaahi kulupu ni?
 - o 'O pou pou'i fēfē? - pea kapau 'oku 'ikai te ke tui ki ai, ko e ha hono 'uhinga?
- 'I ho'o vakai, ko fe 'a e ngaahi kulupu 'oku totonu ke malu'i 'aki 'a e liliu ni?
- 'Oku ke pehē 'oku 'i ai ha ngaahi kulupu 'oku fakataumu'a ki ai ha lea taafufehi'a ka 'oku 'ikai lava ke malu'i kinautolu 'e he liliu ko'eni?

Ko hono fakamahino 'a e tō'onga 'oku fakatapai 'e he lao pea mo e fakalahi 'o e iku'anga kapau 'e fai ha maumaulao

2

Fokotu'u Ua: Fakafetongi 'a e tu'utu'uni 'i he lao faihia lolotonga 'aki ha hia fo'ou 'oku toe mahino mo pau ange 'i he lao Crimes Act.

Ko e ha 'a e tu'u 'a e lao 'i he lolotonga ni?

'Hangē ko ia na'e fakamatala'i atu 'i mu'a (peesii 12) 'o e fakamatala ni, 'oku 'i ai 'a e mamaulao pe hia ko hono fai 'ilo'ilo pau 'a hono "faka'ai'ai ha fetaaufehi'a'aki fakamatakali" 'i Aotearoa 'i he kupu 131 'o e lao Human Rights Act.

Ko e ha leva 'a e faingata'a'ia tupu mei he lao 'i he lolotonga ni?

Ko e tu'utu'uni ko eni 'oku fihitu'u pea mahinongata'a. 'Oku faka'aonga'i ai 'a e fo'i lea 'e fa, ko e "hostility", "ill-will", "contempt", and "ridicule" pea 'oku nau tu'u matu'aki matalahi mo fā'atā pea lava ai ke nau fehope'aki. 'Oku faka'oanga'i ai 'a fo'i lea "excite" 'i he founa 'oku 'ikai ke fa'a ngaue'aki 'i he lea angamaheni. Na'e fakamahino mei he Royal Commission 'oku na faikehekehe ai mo e tu'utu'uni fakasivili he 'oku 'ikai ke fakakau ai 'a e fakafehokotaki faka'elektonika (electronic communications).

Ko e ha e me'a 'e lava 'e he Fokotu'u ko eni?

Ko e Fokotu'ú ni te ne fa'u ha tu'utu'uni fo'ou 'i he lao Criminal Act 'oku mahino ange pea mahinongofua 'i ha fakahoa mo e kupu 131 'o e lao Human Rights Act

'I he Fokotu'u ni, ko e ngaahi lea ko e "hostility", "ill-will", "contempt", mo e "ridicule" 'e fetongi 'aki ia 'a e fo'i lea ko e "hatred". Ko e fokotu'u ni na'e fai ia 'e he Royal Commission, 'i he 'enau

pehē ko e liliú ni 'e toe mahino lelei ange ai 'a e 'uhinga 'o e leá, 'i hono fakahoa pea mo e lao 'i he lolotonga ni.

Ko hono fakalea totonu 'o he tu'utu'uni 'e toki fai ia hili ha fakafe'iloaki mo fefakamahino'aki 'Oku kau heni mo hono faka'aonga'i 'o e fo'i lea ko e "incite", "stir up" pe lea kehe ka 'oku nau 'uhinga tatau.

Ko e Fokotu'u ko 'eni te ne fakatapui ha fa'ahinga lea 'ita pea tanaki ki ai mo ha lea 'oku ne faka'ai'ai pe fakatupu ha taaufehi'a. 'Oku lava ke fakapapau'i heni 'e ta'efakalao ha fakafehokotaki (communications) 'e ala fakataumu'a ki ha ni'ihi 'oku matu'aki fakalilifu 'a 'enau ngaahi tui.

Ko e Fokotu'ú ni 'e fakakau mai ki ai 'a e kotoa 'o e fa'ahinga fakafehokotaki kehekehe ('o kau ai 'a e elekitonika).

Ko e Fokotu'ú ni te ne malu'i 'a e tau'atāina ki he lea 'aki 'a hono fakamavahe'i 'a e lea taaufehi'a ke hoko ia ko ha maumaulao pea ke 'asi na'e fakataumu'a ia ke hanga 'e ha ni'ihi kehe 'o fai ha taaufehi'a pe fakatupunga ke toe lahi ange ha taaufehi'a ki ha potanga kakai pe kulupu.

'E fakahū 'a e maumaulao ko ia 'i he lao Crimes Act 1961 ke fakamahino ko e maumaulao matu'aki mafatukituki eni.

'I hono fakalea 'o e Fokotu'ú ni, 'e fakakau mo tānaki mai ki ai mo e ngaahi kulupu kehekehe ke malu'i. Ko e fehu'i pe ko e fe 'a e ngaahi kulupu 'oku totonu ke malu'i 'e he tu'utu'uni ki he faka'ai'ai, vakai ki he Fokotu'u 'Uluaki.

Ko hono 'omai ha'o lau pe fakakaukau ki he Fokotu'u Ua

- 'Oku ke tui ko hono liliu 'o e fakalea 'i he tu'utu'uni 'i he lao faihiá (criminal provision) ko ha founga ia 'e toe mahino ange ai mo 'ilongofua?
 - o 'O poupu'i fēfē? - pea kapau 'oku 'ikai te ke tui ki ai, ko e ha hono 'uhinga?
- 'Oku ke pehē 'e lava 'e he Fokotu'ú ni 'o kāpui kotoa mai 'a e ngaahi tō'onga 'oku totonu ke tui 'oku ta'efakalao?

3 Fokotu'u Tolu: Ko hono hiki hake 'a e tautea ki he maumau'i 'o e lao 'o a'u ke fakahū pilīsone ta'u e 3 pe mo'ua pa'anga \$50,000 ke tuha mo e mamafa 'o e hia.

Ko e ha 'a e tu'u 'a e lao 'i he lolotonga ni?

Ko e tautea 'i he lolotonga ni ('a ia 'oku 'uhinga ko e tautea ia) kapau 'e halaia ha taha 'i he fakamaau'angá koe'uhi ko maumau'i 'o e lao ki he faka'ai'ai, ko e loloa taha ko ha māhina 'e 3 'i pilīsone pe ko e tautea pa'anga 'o a'u ki he \$7,000

Ko e ha leva 'a e faingata'a'ia tupu mei he lao 'i he lolotonga ni?

'Oku pehē 'e he Pule'angá 'oku fu'u ma'ulalo 'a e tauteá ni 'i hono fakahoa mo e mafatukituki 'o e tō'onga 'oku fai ki ai 'a e tu'utu'uni 'a e lao fo'ou pea mo ha ngaahi maumaulao kehe. Na'e pehē 'e he Royal Commission na'e fu'u ma'ulalo 'a e tautea pea na'a nau fokotu'u ke fakalahi 'a e tautea taupotu tahá ke fakahū pilīsone 'o a'u ki he ta'u 'e 3.

Ko e ha e me'a 'e lava 'e he Fokotu'u ko eni?

Ko e Fokotu'ú ni te ne hiki hake 'a e tautea taupotu ki he maumaulao fo'ou ke ta'u 'e 3, pe ko ha tautea pa'anga 'o a'u ki he \$50,000.

Koe'uhi ko e maumaulao ni ko ha feinga ke fakakau mai 'a e fakamafola atu 'a e taaufehi'á ki ha ngaahi potanga kakai, 'oku pehē 'e he Pule'angá 'oku tonu ke toe hiki hake 'a e tauteá ke ma'olunga ange ia 'i hono fakataumu'a 'o ha taaufehi'a ki ha tokotaha fakafo'ituitui.

Ko e ngaahi maumaulao eni ke fai ha fakafehoanaki mo ia:

- ko e maumaulao ko e tō'onga fakamoveuveu 'i he kupu 3 'o e lao Summaray Offences Act 1981 'oku tautea taupotu ia ko e fakahū pilīsone māhina 'e 3 pea mo e mo'ua pa'anga \$2,000
- ko e maumaulao ki hono fakahoko ha fa'ahinga me'a faka-tisitara (digital communications) 'i he kupu 22 'o e lao Harmful Digital Communications 2015 'oku tautea taupotu ia ko e ta'u 'e 2 'i pilīsone pe mo'ua \$50,000
- Ko e maumaulao ko ha fakamanamana ke fai ha fakapo pe ke fakalavea'i 'i he kupu 306 'o e lao Crimes Act 1961 'oku tautea taupotu ko e ta'u 'e 7 'i pilīsone
- Ko e maumau lao ki hono fa'u mo tufaki atu ha me'a 'oku ta'etaau 'i he kupu 124 'o e lao Films, Videos, Pulications, Classification Act 1993, 'oku tautea taupotu ia ko e fakahū pilīsone he ta'u 'e 14.

Ko hono 'omai ha'o lau pe fakakaukau ki he Fokotu'u Tolu

- 'Oku ke tui ko e tauteá ni 'oku tuha ia mo e mafatukituki 'o e maumaulao ni?
 - o 'O poupu'i fēfē? - pea kapau 'oku 'ikai te ke tui ki ai, ko e ha hono 'uhinga?
- Kapau 'oku 'ikai te ke tui ki ai, ko e ha ha fa'ahinga maumaulao 'oku totonu ke fai ha fakahoa mo ia?

4 Fokotu'u Fa: Liliu 'a hono fakalea 'o e tu'utu'uni faka-sivile ki he faka'ai'ai ke tuha lelei ange mo e liliu 'oku fai ki he tu'utu'uni maumau'i 'o e lao.

Ko e ha 'a e tu'u 'a e lao 'i he lolotonga ni?

Hangē ko ia 'oku fakamatala'i atu ki mu'a (vakai ki he peesi 11) konga 61 'o e lao Human Rights Act, ko e tu'utu'uni sivile ia 'oku ta'efakalao ki ha taha ke ne faka'ai'ai ha fakafili pe ta'efaka'apa'apa'i 'o ha potanga kakai 'o makatu'unga 'i honau"lanu, matakali, tupu'anga pe fonua tupu'anga"

Ko e ha leva 'a e faingata'a'ia tupu mei he lao 'i he lolotonga ni?

Kapau 'e fakahoko 'a e Fokotu'u Ua, 'e fetokehekehe'aki 'a e fakalea 'oku faka'aonga'i 'i he tu'utu'uni sivile mo e tu'utu'uni maumaulao pe faihia. 'E hoko ha ta'emahino pe ko e ha 'a e faikehekehe 'i he "inciting or stirring up hatred" pe ko e faka'ai'ai pe fakatupu ha fetaaufehi'a'aki pea mo e "exciting hostility or bringing into contempt pe ko e fakaake ha fakafili pe ko ha ta'efaka'apa'apa'i". 'E 'ikai mahino lelei pe 'e lava ke fakahū ha lāunga 'i he tu'utu'uni fakasivile ki hono faka'ai'ai ha fetaaufehi'a'aki. 'Oku 'ikai ha mai 'oku fakafaikehekehe'i tu'utu'uni fakasivile mo e fai hia pe maumaulao.

Ko e ha e me'a 'e lava 'e he Fokotu'u ko eni?

'E liliu 'e he Fokotu'u ko'eni 'a hono fakalea 'o e tu'utu'uni fakasivile ki he faka'ai'ai ke kau mai ki ai mo e "inciting/stirring up, maintaining or normalising hatred" ke tu'u fakataha mo e fakalea lolotonga.

'Oku totonu ke hu'ufataha 'a e tu'utu'uni fakasivile pea mo e tu'utu'uni faihia ki he ngaahi tō'onga 'oku fakatapui 'e he lao. 'Oku fiema'u ke fakakau mai 'a e "hatred" pe ko e taaufehi'a 'i he tu'utu'uni fakasivile koe'uhi ke lava 'o hilifaki ha tautea sivile 'i he ngaahi fakafehokotaki matu'aki mafatukituki mo fakatupu maumau.

'Oku 'ikai 'amanaki ke fai 'e he Fokotu'ú ni ha liliu ki he tu'utu'uni fakasivile. Na'e fakamahino mei he Royal Commission ko e fakalea 'o e tu'utu'uni sivile 'e tu'u faingata'a ke fakamalohi'i fakalao koe'uhi he 'oku 'ikai ke mahino lelei.

'E ngali tonu ke fai ha liliu kehe ke fakamahino 'a e tō'onga 'oku fakataumu'a ki ai - 'o kehe ange ia mei he faka'ai'ai 'a e taaufehi'a.

Ko hono 'omai ha'o lau pe fakakaukau ki he Fokotu'u Fa

- 'Oku ke pou pou'i 'a hono liliu 'o e fakalea 'o e konga 61?
 - o 'O pou pou'i fēfē? - pea kapau 'oku 'ikai te ke tui ki ai, ko e ha hono 'uhinga?
- 'Oku ke pehē 'oku 'i ai ha ngaahi konga kehekehe 'o e fakalea lolotonga 'o e tu'utu'uni fakasivilé 'oku tonu ke liliu?

Fakalahi 'o e malu'i mei he ngaahi tō'onga kehekehe 'o e filifilimānako

Kuo 'osi faka'ilonga'i 'e he Pule'angá 'a e ongo me'a 'e 2 'i he lao fekau'aki mo e filifilimānako 'i he Human Rights Act 'oku fiema'u ke fai ha tokanga makehe ki ai. 'Oku faka'amu 'a e Pule'angá ke 'omai 'a ho'o fakakaukau ki he ngaahi me'á ni foki.

5 Fokotu'u Nima: Liliu 'a e tu'utu'uni faka-sivile koe'uhi ke ta'efakalao 'a e "faka'ai'ai ke fai pe fakahoko ha filifilimānako".

Ko e ha 'a e tu'u 'a e lao 'i he lolotonga ni?

'Oku 'ikai ke 'asi ha "faka'ai'asi ke fai pe fakahoko ha filifilimānako" 'i he konga 61.

Ko e ha leva 'a e faingata'a'ia tupu mei he lao 'i he lolotonga ni?

'I he malumalu 'o e ICCPR, " ko ha ngaahi taukave'i ke fai ha taaufehi'a fakafonua, fakamatakali pe tui fakalotu 'o hoko ia ko e faka'ai'ai ha tō'onga filifilimānako, fakafili pe fakatupu ha moveuveu, 'e fakatapui ia 'e he lao." Kuo 'osi fakamo'oni 'a Aotearoa ki he ICCPR, ka 'oku te'eki ai ke tapui fakalao 'i Aotearoa 'a hono faka'ai'ai ke fai ha filifilimānako. Ko e ngaahi liliu 'oku fokotu'u atu 'e lava ai 'a e lao 'a Aotearoa ke tu'u 'otutaha mo e ICCPR.

Ko e ha e me'a 'e lava 'e he Fokotu'u ko eni?

'E lava heni ke ta'efakalao 'a hono faka'ai'ai ha ni'ihi ke nau fai ha tō'onga filifilimānako ki ha ni'ihi 'o e ngaahi kulupu 'oku malu'i 'e he lao Human Rights Act mei he filifilimānako pea mo malu'i kinautolu mei ha faka'ai'ai fakatupu taaufehi'a. Ko e filifilimānako 'oku 'uhinga ia ki hono fai ha me'a ki ha taha 'o kovi ange ia 'i hano fai ki ha taha pe ni'ihi kehe koe'uhi ko ha me'a 'oku

'anautolu 'o hangē ko honau tupu'anga pe ko honau fa'unga (tangata pe fefine). Hangē ko e Fokotu'u Fam 'e liliu heni 'a e fakalea 'o e tu'utu'uni fakasivile.

Ko hono 'omai ha'o lau pe fakakaukau ki he Fokotu'u Nima

- 'Oku ke pou pou'i 'a hono fakakau mai ke fakatapai ke fai ha faka'ai'ai 'a e tō'onga filifilimānako ki he kongā 61?
 - o 'O pou pou'i fēfē? - pea kapau 'oku 'ikai te ke tui ki ai, ko e ha hono 'uhinga?

6 *Fokotu'u Ono: Tanaki atu ki he ngaahi makatu'unga 'o ha filifilimānako 'i he lao Human Rights Act, ke fakamahino ai 'oku tānaki atu ke malu'i mei he filifilimānako 'a e fa'ahinga ko honau fa'unga tangata/feFINE fakafo'ituitui 'oku kehekehe pea 'iloa ko e trans, gender diverse mo e intersex.*

Ko e ha 'a e tu'u 'a e lao 'i he lolotonga ni?

Ko e fakahokohoko 'o e ngaahi 'uhinga 'oku fakatapai 'e he lao Human Rights Act ke makatu'unga ai ha filifilimānako, 'oku kau ai 'a e fa'unga 'o e tokotaha ko iá (sex), ko ha taha 'oku feitama pea mo ha fā'ele pea ko e lea ko e "sexual orientation" pe fa'unga 'o fakatatau ki ha'a ne fiema'u hoá 'e 'uhinga ia pe ko ha tokotaha 'oku fiema'u hoa fehangahangai hono fa'ungá mo ia (heterosexual), tangata fiema'u hoa tatau hono fa'unga mo ia (homosexual), fefine 'oku ne fiema'u hoa fa'unga fefine (lesbian), pe ko ha ni'ihi 'oku nau fiema'u hoa fa'unga fehangahangai pea mo ha hoa fa'unga tatau (bisexual).

Ko e ha leva 'a e faingata'a'ia tupu mei he lao 'i he lolotonga ni?

'Oku pehē 'e he Pule'angá 'oku 'ikai ke mahino lelei 'a e tu'utu'uni he lolotonga ni, ke lava 'o malu'i ai 'a kinautolu mo honau fa'unga takitaha 'oku 'iloa ko e trans, gender diverse mo e intersex. 'Oku pehē 'e he Pule'angá mo e Human Rights Commission ko hono faka'aonga'i 'o e fo'i lea "sex" ke fai 'aki 'a e fakafa'afa'ahinga (tangata pe fefine) he lolotongá ni 'oku tōnounou ia he ko e "sex" mo e "gender" ko e ongo lea 'oku 'uhinga kehekehe pea 'oku tonu ke toe mahino lelei ange 'a e lao.

Ko e ha e me'a 'e lava 'e he Fokotu'u ko eni?

Ko e Fokotu'u ni te ne fakahoko e liliu ki hono fakatapai 'e he lao 'a e filifilimānako 'i he lao Human Rights Act ke mahino ange ai 'a hono malu'i 'o e fa'ahinga ko e trans, gender diverse pea mo e intersex people. 'E fakahoko ia 'aki ha liliu 'a e fakalea ki he 'uhinga 'o ha filifilimānako 'o makatu'unga 'i he "sex" ke fakakau ai 'a e "sex characteristic or intersex sttus" pea ke tānaki

mai 'a e makatu'unga fo'ou ko e "gender 'o kau ai 'a e gender expression pea mo e gender identity". 'E mahino leva ai 'oku ta'efakalao ke fai ha filifilimānako 'o makatu'unga 'i he fakafa'ahinga pe ko ha tangata pe fefine (gender), gender expression, gender identity, sex characteristics pe ko e intersex status. 'Oku mahino kiate kimautolu 'a hono faka'aonga'i 'o e lea ni'ihi 'o hangē ko e "variation of sex characteristics"pe ko e "non-binary" 'o 'ikai ko e gender diverse.

'Oku matu'aki mahu'inga 'a e Talite 'o Waitangi 'i he Fokotu'u ni. 'Oku fiema'u 'e he Pule'angá ko e liliu ni, te ne fakapapau'i ko e 'takatāpui' mo e founa fakafa'ahinga ia 'o e fa'unga (gender identities) 'oku malu'i kinautolu mei he filifilimānakó. Takatapui ko e fo'i lea Maori ia 'oku 'uhinga ko ha 'kaume'a mamae 'oku na fakatou fa'unga tatau pe' Kuo to e fakamo'ui mai ia ke ui faka'aonga'i ia ki he Maori kotoa pe 'oku kehe 'a honau ngaahi fa'unga 'o hangē ko e whakawahine, tangata ira tāne, lesbian, gay, bisexual, trans, intersex pea mo e queer.

Ko e Fokotu'u ko'eni 'oku 'ikai ke fakapatonu ia ki he tu'utu'uni fekau'aki mo e fakatupu taaufehi'a. Kaekehe ko e Fokotu'u 'Uluaki 'e lava ai 'a e tu'utu'uni ki he faka'ai'ai ke faka'aonga'i ia ke malu'i ai 'a e fa'ahinga trans, gender diverse pea mo e intersex mei ha lea 'oku ne faka'ai'ai ha taaufehi'a.

Ko e femahino'aki mo e fe'iloaki 'i he Fokotu'ú ni 'oku fakataumu'a ia ke fakapapau'i 'oku tonu 'a e ngaahi fakalea 'oku 'i he kongā 21 'o e laó, he 'oku tui 'a e Pule'angá ko e fakamahino pe eni 'a e tu'unga 'o e lolotonga ni, ka 'oku 'ikai ko liliu lahi 'o e lao.

Ko hono 'omai ha'o lau pe fakakaukau ki he Fokotu'u Ono

- 'Oku ke pehē 'oku tuha totonu 'a e fakalea ko'eni?
- 'Oku ke pehē 'oku lava 'e he Fokotu'ú ni 'o kāpui kotoa 'a e ngaahi kulupu 'oku totonu ke malu'i kinautolu mei he filifilimānakó 'i he lao Human Rights Act?
- 'Oku ke pehē 'oku lava 'e he Fokotu'ú ni 'o malu'i lelei 'a e fa'ahinga fa'unga fakakomiuniti 'o kau ai 'a e takatāpui?

Ko e ngaahi ngāue fekau'aki mo e fatongiá ni ka 'oku 'ikai fakakau ia 'i he feinga femahino'aki ko'eni

Ko e tohi fakamatalá ni na'e nofo taha pe ia ki he fo'i tapa 'e taha 'o e ngāue matalahi 'a e pule'angá.

'Oku lolotonga fai 'e he Pule'angá ha ngaahi ngāue fekau'aki mo hono tali 'a e ngaahi fokotu'utu'u na'e fai 'e he Royal Commission. Ko e ni'ihí 'o e ngaahi ngāue ni na'e 'osi kamata'i pe ia kimu'a 'i he lipooti 'a e Royal Commissioné 'Oku kau mai ki ai 'a e:

- fakalelei'i 'a e faifatongia 'a e Human Rights Commission ke nau lava 'o fai ha me'a ki he lea taaufehi'a, taaufehi'a'aki fakamatakali pea mo e filifilimānako
- Ke tataki 'e he kau Polisi ha ngāue ke 'iko'i lelei, lekooti, tala ke 'ilo pea ke fai ha me'a ki he maumaulao 'o makatu'unga 'i he taaufehi'a
- Ko e ngaahi ngāue 'a e potungāue Ministry of Justice fekau'aki mo e mamaulao'i e lao ki he taaufehi'a
- ngāue ke fakafepaki'i iha fakafili 'oku fu'u tōtu'a pea mo e tō'onga 'oku ne fakatupu ha mo'ui ilifia 'a e kakai
- liliu ki he faka'uhinga'i 'o e 'objectionable' (ta'etaau) 'i he lao Films, Videos and Publications Classifications Act
- ko hono fokotu'u 'o e potungāue Ministry for Ethnic Communities ke fakalelei'i 'a e tūkunga 'o e ngaahi komiuniti mo e fonua tupu'anga kehekehe
- ngāue ke hoko 'a e uouongataha
- fokotu'u ha polokalama ngāue National Action Plan Against Racism, pea
- fai ha ngāue ke fakafefeka'i ange 'a hono matatali 'o e ngaahi fakamatala hala mo e fakamatala takihala'i

